

FOKUS VRETA KLOSTER

17 NYA RÖN OM SVERIGES ÄLDSTA KLOSTER

RED. GÖRAN TAGESSON, ELISABET REGNER,
BIRGITTA ALINDER & LARS LADELL

THE MUSEUM OF NATIONAL ANTIQUITIES, STOCKHOLM. STUDIES 14
RIKSANTIKVARIÄMBETET ARKEOLOGISKA UNDERSÖKNINGAR SKRIFTER NO 77

Statens historiska museum
box 5428
SE-114 84 Stockholm
Sweden
www.historiska.se

OMSLAGSILLUSTRATION

Vreta kloster. I höger bildkant skymtar Linköpings domkyrka. Foto: Rikard Hedvall.
Foto nunna: Föreningen Klosterliv i Vreta.

© 2010, Författarna

THE MUSEUM OF NATIONAL ANTIQUITIES, STOCKHOLM. STUDIES
Huvudredaktör: Fredrik Svanberg

Formgivning av layoutmall: Thomas Hansson

Tryckt av NRS tryckeri, Huskvarna, 2010

TRYCKNINGSBIDRAG

Westman-Wernerska stiftelsen
Claes och Greta Lagerfelts stiftelse
Vreta klosters kyrkliga samfällighet

THE MUSEUM OF NATIONAL ANTIQUITIES, STOCKHOLM. STUDIES 14
ISSN 0349-8182

RIKSANTIKVARIEÄMBETET ARKEOLOGISKA UNDERSÖKNINGAR SKRIFTER NO 77
ISSN 1102-187X

ISBN 978-91-89176-39-3

LAVENDEL, HJÄRTSTILLA OCH SVARTA VINBÄR

OM MEDELTIDA KLOSTERTRÄDGÅRDAR I ÖSTERGÖTLAND

KARIN LINDEBLAD

ABSTRACT

The article deals with Garden Archaeology, particularly the gardens of cloisters and convents in the province of Östergötland. The cloister garden of Vreta was situated in the northern parts of the nunnery, according to cadastral maps from the 17th century. This garden is compared to other similar cloister gardens, i.e. the Cistercian Alvastra and Askeby, the Bridgettine Vadstena and the urban convent of St Olof in Skänninge. The Archaeology of Gardens has great scientific potential as it enlightens new aspects of everyday life in the cloisters. This kind of research is still in its bud; new questions will no doubt arise out of it.

INLEDNING

Från 1200-talet och framåt nämns trädgårdar av skilda slag i det svenska skriftliga källmaterialet: fruktträdgårdar, kålgårdar och humlegårdar. För Östergötlands del omtalas en fruktträdgård första gången vid slutet av 1200-talet. De östgötska fruktträdgårdarna fanns i skilda miljöer; vid kloster, i städer och på landsbygden. De första kålgårdarna i landskapet nämns vid mitten av 1300-talet. Intressant nog låg samtliga i städerna. Däremot omtalas humlegårdar uteslutande i landsbygdssammanhang (t. ex. SDHK 1836, 8871, 21805).

Omnämningarna som berör medeltida trädgårdsodlingar i Östergötland är tämligen få. Det är därför svårt att uttala sig huruvida de skriftliga källorna ger en rättvisande bild. Vi kan dock sluta oss till att det åtminstone från 1200-talet och framåt fanns trädgårdar av olika slag i landskapet. De ägdes och brukades av män och kvinnor i städerna och på landsbygden, av biskopar, kloster och konvent. Trädgårdarna har varit ekonomiskt viktiga men de har också anlagts av estetiska och symboliska skäl. Växterna har använts både i matlagning och inom läkekonsten. Dessutom har de bidragit med färgprakt och väldoft under

sommarhalvåret. Studier av trädgårdar kan med andra ord belysa frågor kring ekonomi och konsumtion, hortikultur, estetik och symbolik.

Trots detta har trädgårdsarkeologin spelat en undanskymd roll i Sverige, även om det under de senaste åren märkts ett ökat intresse (Lindeblad 2006). I Östergötland är det framför allt de senaste årens arkeologiska undersökningar i Skänninge som har haft en uttalad trädgårdsarkeologisk inriktning (Hedvall m. fl. i manus a).

Den följande texten syftar till att ge en översiktlig inblick i den medeltida trädgårdsodlingen med särskild inriktning på klostren och konventen, vilket diskuteras inledningsvis. Därefter presenteras kunskapsläget för ett urval av de östgötska anläggningarna. Avslutningsvis ges ett framåtblickande perspektiv. Hur kan vi med trädgårdsarkeologiska metoder närma oss klosterträdgårdarna och därigenom belysa nya aspekter av klosterlivet?

MEDELTIDENS TRÄDGÅRDSODLINGAR

Under medeltiden användes en rad olika benämningar på det som vi i dag kallar trädgård. I de medeltida lagarna nämns fyra olika typer av anläggningar: trädgård, kålgård, örtagård och humlegård. Efterleden *garder* är ett fornsvenskt ord som betyder ett inhägnat område.

Vad som växte i humlegården är tämligen självklart, däremot krävs kanske en förklaring av de övriga trädgårdsanläggningarna. Den medeltida benämningen trädgård avser ett inhägnat område där det växte frukt- och nötträd. Det verkar inte som att ordet trädgård då användes på det sätt som det görs idag, med en betydligt vidare betydelse. Kål var under medeltiden benämningen på alla ätbara blad, och i kålgården odlades grönsaker. Med ordet ört avses ofta en medicinalväxt. Örtagårdar nämns på flera ställen i den medeltida litteraturen och det finns en glidning i ordets egentliga betydelse till en mer bildlig. Ibland används också kålgård och örtagård synonymt, till exempel av Vadstenamunken Peder Månsson i hans skrift "Om Bondakonst". I sin text använder han sig även av ordet gräsgård. Med gräsgård avses ett inhägnat område med gräs, det vill säga växter i största allmänhet (Larsson 2009, s. 53 ff.).

I det skriftliga källmaterialet, samt i texterna till de äldre kartorna från 1600- och 1700-talen, verkar trädgård, kålgård och humlegård vara de vanligast förekommande benämningarna på trädgårdsanläggningar. Det är dessa tre trädgårdsformer som vi ska titta närmare på nedan. I den följande texten används fruktträdgård istället för den medeltida benämningen trädgård. Detta görs för att undvika missförstånd, med tanke på ordet trädgårds vidare betydelse idag.

I det medeltida brittiska källmaterialet kan vi se att de olika trädgårdsanläggningarna var relaterade till skilda sociala miljöer. Medan borgarna i städerna endast hade mindre kålgårdar anlade aristokratin stora fruktträdgårdar, parker, örtagårdar och kålgårdar (Landsberg 1997, s. 13). Detta förhållande antyds även i det svenska skriftliga källmaterialet, och ett senare exempel på detta är från 1700-talets Vadstena. I staden var det de mer prominenta borgarna som ägde stora trädgårdar med både fruktträdgårdar och kålgårdar, medan flertalet stadsbor endast disponerade en kålgård (Lindeblad 2006, s. 302 f.).

FRUKTTRÄDGÅRDEN

Enligt medeltida källor bestod fruktträdgårdarna av träd planterade i raka rader och det finns uppgifter om att träden skulle placeras på ett avstånd mellan tio till tolv fot. De regelbundna raderna ansågs estetiskt tilltalande (fig. 1) (Karling 1931, s. 39; Blennow 2002, s. 85). Mellan träden kunde det finnas gångar av sand eller gräs och hela anläggningen omgavs av murar, plank eller häckar. Det kunde även finnas spaljéer, bersäer och lövgångar där det växte kaprifol, rosor eller murgröna (Landsberg 1997, s. 16 ff.).

Träden sköttes omsorgsfullt. Marken lämnades bar kring rötterna och träden gödslades regelbundet. Både ympning och beskärning praktiserades under medeltiden (Landsberg 1997, s. 96 f.). Att ymningskonsten var känd även i Skandinavien redan under 1100-talets andra hälft, visar ett brev från abboten i det danska augustinerklostret Æbelholt där han skickar efter fröer och ympkvistar. På 1300-talet beskriver heliga Birgitta i sina uppenbarelser hur man ympar äppelkvistar, samt vilka nackdelar som finns med äpplen som förökas med frö (Karling 1931, s. 26; Tollin 2005a, s. 304).

I Sverige verkar äppelträden både ha varit de först odlade och de vanligaste fruktträden. Päronet var troligen en ny bekantskap under tidig medeltid. Andra vanliga träd var körsbär och krikon (Hansson & Hansson 2002, s. 44 f.). I Vadstena klostrets fruktträdgård växte även bergamotter, valnötsträd, mullbär och möjligen kastanj (Karling 1931, s. 34).

Det är inte bara Vadstena klostrets fruktträdgårdar som nämns i det skriftliga källmaterialet. Det finns andra exempel i det östgötska materialet och ett exempel på detta är från år 1299, då omnämns en fruktträdgård i Vreta som ägdes av en herr Arnold. Ytterligare exempel är Bo Jonssons (Grip) trädgård i Kärna socken som omtalas vid slutet av 1300-talet och på 1460-talet ägdes en fruktträdgård i Skänninge av en kvinna vid namn Margit Grotte (SDHK 1836, 12432, Kjellberg & Lundberg 1970, s. 59). Detta visar att trädgårdar fanns både vid kloster, i staden och på landsbygden samt att de ägdes både av frälsepersoner och av städernas borgare.

Fig. 1. Frukträdgårdarna vid Julita gård i Sörmland kan ge en uppfattning om hur de medeltida trädgårdarna var utformade. Träden är placerade i raka rader. Det ger en upplevelse av symmetri, oavsett från vilket håll trädgården betraktas. Foto Rikard Hedvall.

KÅLGÅRDEN

Kålgården, eller köksträdgården, var kanske den vanligaste trädgårdsformen under medeltiden. I det svenska skriftliga källmaterialet nämns kålgårdar, något förvånande framför allt i stadsmiljöer (Tollin 2005b, s. 308).

Benämningen kålgård är kanske lite missvisande för oss idag, men under medeltiden var det flera ätliga växter som gick under benämningen kål. De medeltida örtböckerna visar också att gränsen mellan prydnadsväxter och nyttoväxter var flytande eftersom varje växt ansågs besitta en mängd egenskaper. Kålgårdens köksväxter kunde planteras bland örtagårdens medicinalväxter och tvärtom. Växterna kunde dessutom ha symboliska innebörder. Ett exempel på detta är madonnaliljan som användes som prydnad i kyrkorna, men också som skönhetsmedel och medicinalväxt (Hansson & Hansson 2002, s. 38 f.).

Kunskapen om vad som har odlats i kålgårdarna har främst tillkommit genom arkeobotaniska fynd från undersökningar i de medeltida städerna. Det fossila växtmaterialet erhålls genom att jordprover från kulturlager sällas och därefter identifieras fröerna av en arkeobotaniker. Det fossila växtmaterialet bevaras bäst om det är bränt, vilket innebär att materialet egentligen i första hand visar vad som har konsumerats i hushållen, även om det i det flesta fall är

troligt att växterna har odlats på platsen.

Från medeltida stadslager i Lund finns bland annat fynd av dill, sallad, cikoria och isop (Hansson & Hansson 2002, s. 53). Arkeobotaniska analyser på material från Vadstena och Skänninge har resulterat i att även palsternacka, kål, fänkål, salvia och hjärtstilla har identifierats, växter som har använts i både matlagning och läkekonst (Hedvall 2002, s. 50 ; Heimdahl 2008c).

I både Vadstena och Skänninge har flera medeltida kålgårdar undersökts på stadsgårdstomter. I båda städerna var tomterna långsmala med boningshusen placerade mitt på tomten. Bakom bostadshusen låg kålgårdarna. I Vadstena var de omgärdade av ett staket eller ett plank och upptog ungefär en tredjedel av tomterna, cirka 300 m². Undersökningarna visar att kålgårdarna har varit indelade i rektangulära odlingsbäddar med gångar emellan. Bäddarna var mellan 1,20 och 1,40 meter breda och har brukats med spade (Hedvall 2002, s. 50; Hedvall m. fl. i manus a).

Från de båda städerna har vi alltså arkeologiska belägg för att spade användes för att bearbeta jorden i odlingsbäddarna (fig. 2). Andra redskap som användes vid trädgårdsarbete under medeltiden var lie, skära, grep och en särskild vattenkruka med hål i botten. Skottkärran introducerades märkligt nog först på 1400-talet. Plantorna förökades både genom frösädd och med sticklingar och under medeltiden var man väl förtrogen med hur viktig gödslingen av bäddarna var för odlingsresultatet (Landsberg 1997, s. 86 ff.).

Som redan nämnts omtalas kålgårdar framför allt i städerna i det skriftliga källmaterialet. Detta förhållande har föranlett kulturgeografen Clas Tollin att ifrågasätta om det verkligen var klostren som introducerade den kontinentala trädgårdskonsten i Skandinavien. Tollin menar att det istället var städerna som fungerade som hortikulturella centra (Tollin 2005b).

En annan forskare som varit inne på samma linje är Ingvild Öye. Hon poängterar att flera av de växter som anses ha introducerats av klostren i Skandinavien har funnits i de norska städerna före klostren (Öye 1998, s. 23). Genom nya arkeologiska och arkeobotaniska resultat blir det framöver säkerligen möjligt att nyansera den sedan länge vedertagna bilden av klostren som trädgårdsinnovatörer i Skandinavien.

HUMLEGÅRDEN

I det skriftliga källmaterialet verkar humlegårdar ha varit vanligast på landsbygden, även om de också kunde förekomma i städerna (SDHK t. ex. 21805, 28780). Humle användes för att konservera och krydda öl, en dryck som konsumerades i mycket stora mängder under medeltiden. Under slutet av perioden

Fig. 2. Sommaren 2009 undersöktes en medeltida kålgård i Skänninge. Märken efter de spadgrävda odlingsbäddarna avtecknar sig som mörka halvmånar i den ljusare sanden.
Foto RAÄ, UV Öst.

var det lagstadgat att varje bonde och landbo var skyldig att ha en humlegård. I Kristoffers landslag från år 1442 anges att antalet humlestänger skulle uppgå

till minst 40. Några decennier senare höjdes kravet till 200 stänger.

De äldre kartorna visar att humlegårdarna var ett vanligt inslag i landskapsbilden, framför allt i Östergötland, Småland, Västergötland, Värmland och Uppland. Från en gård i Gudhems socken i Västergötland, finns uppgifter från mitten av 1600-talet om att humlegården bestod av 8000 stänger (Karls-son Strese 2009, s. 46 ff.).

Som ett exempel på hur stora mängder öl som konsumerades i ett stort hushåll kan Vadstena kloster nämnas. I klostret levde drygt 200 personer och var och en har beräknats ha druckit cirka tre liter öl om dagen (Malmsten 1942, s. 15, 23). Klostrets bryggeri skulle med andra ord brygga så stora mängder öl att det räckte till minst 600 liter per dag. Detta exempel gör det lätt att förstå hur omfattande humleodlingen var under medeltiden och senare perioder, samt varför produktionen var lagstadgad under senmedeltiden.

TVÅ TIDIGA KLOSTERPLANER

Kunskapen om klostren och konventens trädgårdar är begränsad. För att få en generell uppfattning om hur de kan ha utformats, presenteras nedan två kända klosterplaner: den ofta återgivna planen över S:t Gallen i Schweiz från början av 800-talet samt en plan över benediktinklostret i Canterbury från 1100-talet. Den förstnämnda ska ses som en idealplan som kanske aldrig förverkligades, men som trots det kan ge en uppfattning om hur ett kloster vid denna tid gestaltades. Hur klostren och konventen utformade sina trädgårdar har givetvis varit avhängigt av vilken orden de tillhörde, när de uppfördes samt de lokala förutsättningarna.

På ett övergripande plan kännetecknas gestaltningen av medeltidens trädgårdar av en regelbundenhet, med rektangulära eller kvadratiska odlingar. Trädgårdarna bestod av enskilda delar som placerades intill varandra, utan att integreras med byggnadernas arkitektur. Det var först under senmedeltiden som trädgårdarna och byggnaderna planerades som en helhet. Trädgårdarna var inhägnade, slutna rum som omgärdades av häckar, plank, murar eller vattengravar. Den inhägnade trädgården hade sina förebilder i den romerska innergården peristylen samt i den arabiska riayden, eller pation, som nådde Europa via Spanien (Blennow 2002, s. 85 f.; Dunér 2002, s. 247 ff.; 255 f.)

De medeltida klosterträdgårdarna hade flera vitt skilda funktioner. Här odlades köksväxter och medicinalväxter, men trädgårdarna användes även för studier, kontemplation och rekreation. Trädgårdarna kunde även användas som begravningsplatser (Landsberg 1997, s. 34).

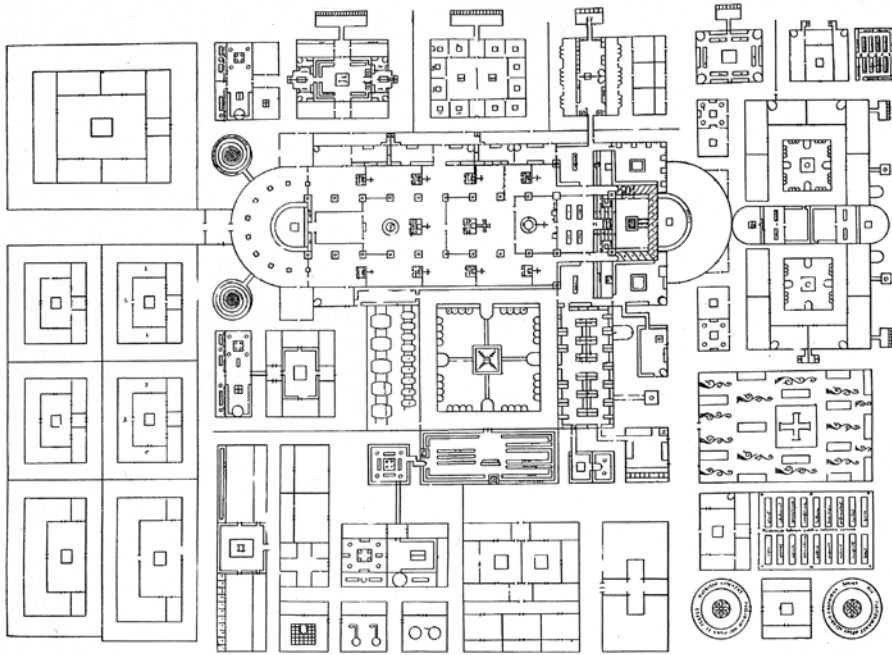

Fig. 3. Plan över benediktinkloster S:t Gallen i Schweiz. Den upprättades i början av 800-talet och illustrerar bland annat klostrets olika trädgårdar. Efter Landsberg 1997.

S:T GALLEN

Planen över benediktinklostret S:t Gallen i Schweiz upprättades i början av 800-talet av abboten Gozbert (fig. 3). På planen ligger kyrkan centralt i bild och på dess båda kortsidor finns två förgårdar, som under medeltiden benämndes paradis. På kyrkans södra sida ligger klostergården med en brunn i mitten. Längst upp i nordost återfinner vi läkarens hus med apotekarträdgården, som består av 16 rektangulära odlingsbäddar.

I den sydöstra delen av klosterplanen finns fruktträdgården. På planen finns här ett kors och 13 träd, möjligen är antalet träd symboliskt. Fruktträdgården fungerade även som begravningsplats och skulle planteras med bland annat äppelträd, mandel, körsbär, lager och persika. Söder om fruktträdgården är trädgårdsmästarens bostad och odlingar markerade. Här finns 18 rektangulära odlingsbäddar med bland annat kummin, morot, selleri och persilja. Förutom trädgårdsanläggningarna på planen fanns förmodligen även åkermark och andra större odlingar i anslutning till klostret (Harvey 1981, s. 32; Landsberg 1997, s. 16 ff.; Blennow 2002, s.73 ff.).

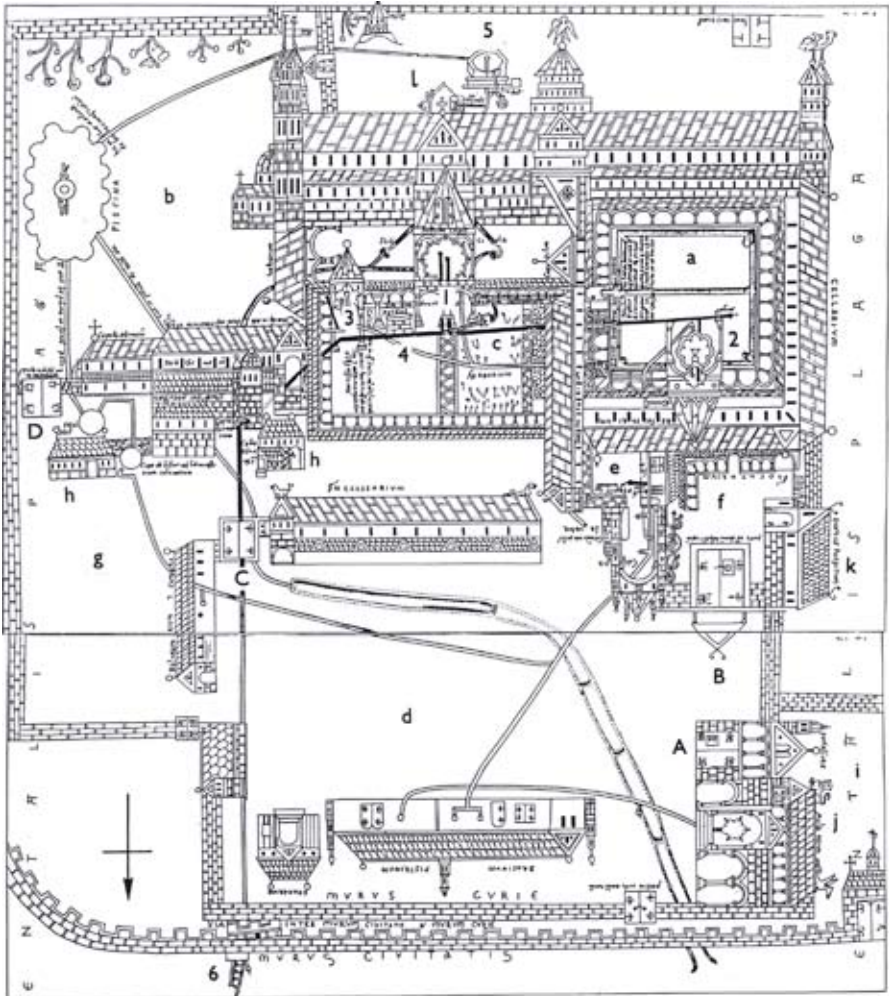

Fig. 4. Plan över benediktinklostret i Canterbury från 1100-talets mitt. Lägga märke till att norr är nedåt på planen. Efter Landsberg 1997.

PRIORY OF CHRIST CHURCH

Det finns ytterligare en bevarad klosterplan, från benediktinklostret i Canterbury, som kan bidra till kunskapen om de medeltida klosterträdgårdarnas gestaltning (fig. 4). Planen upprättades av prior Wibert 1165 i samband med att nya vattenkanaler anlades, men på ritningen finns även en del information om trädgårdarna.

Klostergården (a) återfinns direkt intill kyrkan. Genom klostergården löper en vattenkanal och här finns också en tvättanläggning (2). Enligt Sylvia Landsberg var de brittiska klostergårdarna gräsbevuxna ytor, som kunde genomkorsas av gångar. Ett ensamt träd kunde växa i klostergården, som i vissa kloster även användes som begravningsplats (fig. 5). Det finns inga belägg för andra planteringar i de brittiska klostergårdarna. Gräset vårdades noggrant och hölls kort för att hålla det grönt. Den gröna färgen symboliserade återfödelse och ansågs påverka hälsan positivt (Landsberg 1997, s. 32 ff.).

Frukträdgården i Canterbury, som också var begravningsplats, låg öster om kyrkan (b). Denna typ av begravningsplatser symboliserade paradiset. Detta har sin bakgrund i persernas avbildningar av paradiset som en inhägnad frukträdgård. I frukträdgården finns även en damm markerad. Den har troligen anlagts av estetiska skäl, men dammarna användes även för förvaring av finare fisk.

Vid sjukstugan finns en separat trädgårdsanläggning utritad med en brunn (4), en tvättanläggning (3) samt en örtagård (c). Trädgården vid sjukstugan är inhägnad och genom den löper en spaljé eller pergola. I Storbritannien var det också vanligt att abbotar, abbedissor och andra dignitärer i klostren hade egna odlingar. I klostret i Canterbury har troligen priorns trädgård legat vid bokstaven g på planen (Harvey 1981, s. 64 f.; Landsberg 1997, s. 34 ff.).

Med dessa båda planer som bakgrund går vi vidare till några av de östgötska klostren och konventen.

KLOSTERTRÄDGÅRDAR I ÖSTERGÖTLAND

Kunskapen om klosterträdgårdarna i Östergötland är, med undantag av Vadstena klostrets trädgårdar, tämligen bristfällig. Nedan följer en kort sammanställning av litteratur, en genomgång av ett urval av det äldre kartmaterialet samt en presentation av nya arkeobotaniska resultat från Skänninge.

Den följande texten är inte på något sätt heltäckande, fem av de nio kloster och konvent som fanns i landskapet presenteras. Urvalet har jag gjort utifrån en bedömning av vilka kloster och konvent som det finns mest kunskap kring, vilket inte innebär att de övriga är ointressanta ur ett trädgårdsperspektiv.

De kloster och konvent som presenteras nedan är de tre cistercienserklostren i Askeby, Alvastra och Vreta anlagda på 1100-talet, S:t Olofs dominikan-konvent från 1200-talet i Skänninge samt Vadstena kloster som invigdes i slutet av 1300-talet. Genomgången syftar till att ge en allmän bild av kunskapen om de östgötska klosterträdgårdarna samt exempel på vilka metoder som kan användas vid kommande studier.

Fig. 5. Den senmedeltida klostergården i karmeliternas välbevarade anläggning i Helsingör. I klostergården växer en lind på en gräsbevuxen yta. Längs med klostergången finns rosor. Tro-
ligen ger denna rekonstruktion en mer korrekt bild av en medeltida klostergård, än de som
har försetts med örtagårdar. Foto Rikard Hedvall.

VADSTENA KLOSTER

Birgittinerklostret i Vadstena började byggas i slutet på 1360-talet vid en äldre kungsgård, vars byggnader delvis inlemmades i klosteranläggningen. Det hade sedan länge varit känt att klostret uppfördes på kungsgårdens mark, men det var först genom Iwar Anderssons storskaliga undersökningar som byggnaderna kunde identifieras (Andersson 1972). I det skriftliga källmaterialet nämns också att det redan fanns en muromgärdad fruktträdgård vid kungsgården. Den låg troligen på den plats som senare blev nunnornas trädgård (Karling 1931, s. 30; Fritz 2000a, s. 72 f.).

Klostret invigdes år 1384. Här levde ett stort antal personer: 60 systrar och 13 bröder, samt ytterligare ett hundratal personer som skötte det stora hushållet. Systrarnas anläggning låg norr om kyrkan och brödernas söder därom. Systrarnas trädgårdsanläggning var tredelad. I norr låg fruktträdgården, mellan kyrkan och sovsalarna fanns den så kallade gräsgården. Kålgården låg i det yttre klosterområdet (Fritz 2000a, s. 74; Fritz 2000b, s. 93).

Systrarnas fruktträdgård var muromgärdad och två av systrarna hade särskilt ansvar för trädgården. De skulle se till att porten var ordentligt låst och inte släppa in några obehöriga personer. I fruktträdgård odlades päron, äpplen samt 'alla bär'. Troligen fanns det även en örtagård här. Enligt Birgittas föreskrifter skulle maten som tillagades i klostret endast kryddas med örter som 'marken bär där de bo', och inte med importerade kryddor som peppar och kummin (Karling 1931, s. 30 f.; Fritz 2000b, s. 98).

Direkt norr om kyrkan låg gräsgården, en plats som användes för systrarnas rekreation och meditation. I gräsgården växte träd och olika blommande örter, här odlades inga nyttoväxter utan denna trädgårdsanläggning kan ses som en ren lustgård (Karling 1931, s. 32 f.).

Munkarnas trädgårdsanläggning låg söder om klosterkyrkan. I de äldsta källorna beskrivs den som en fruktträdgård anlagd av Johan Pätersson, den förste svenske trädgårdsmästaren som vi vet namnet på. Liksom systrarnas trädgård var den muromgärdad och här fanns en brunn samt en damm med fiskar. I trädgården växte, förutom de mer vanliga fruktträden, även bergamotter, valnötsträd och mullbär. Karling menar att även bröderna hade en lustgård och en örtagård (Karling 1931, s. 33 f.). Att bröderna verkligen hade en örtagård eller kålgård visar en källa från år 1523. I detta brev beställde biskop Brask bland annat mejram och lavendel till sin trädgård i Linköping av bröderna i Vadstena (Stobaeus 2005, s. 200).

De sista systrarna lämnade klostret 1595 och drygt hundra år senare upprätade lantmätaren Johannes Eekboom en mycket detaljerad och informations-

kan de visa platserna för äldre örtagårdar eller kålgårdar. Väster om klosterbyggnaderna finns två dammar (13), som troligen motsvarar läget för brödernas fiskdammar.

Klosterträdgårdarna i Vadstena har idag kvar mycket av sin medeltida karaktär, bland annat genom att de fortfarande till stor del omges av de medeltida tegelmurarna. I brödernas trädgård finns också växter som kan ha förökats från den medeltida trädgården. Den mest kända är klosterliljan, men vid en botanisk inventering som utfördes 1918 fanns här flera arter som ansågs ha ett medeltida ursprung. Bland dessa kan akleja, luktviol och pingstlilja nämnas (Sylvén 1918). Det finns dock inga medeltida skriftliga belägg för dessa växter, vilket gör att flera forskare ställer sig skeptiska till att de skulle ha sitt ursprung i klostrets odlingar (Larsson 2009, s. 57 och där anförd litteratur).

VRETA KLOSTER

Vreta kloster ligger en knapp mil nordväst om Linköping. Den välbevarade och till stora delar utgrävda klosteranläggningen anlades troligen 1162 av kung Karl Sverkersson. På platsen fanns då redan en kungsgård med en kyrka. Det finns en osäkerhet och diskussion kring när klostret anlades, liksom om nunnorna redan från början tillhörde cisterciensorden. Det är inte känt hur många nunnor som fanns här ursprungligen, men vid 1400-talets mitt uppgick antalet till 32. I Vreta fick nunnorna vara kvar åtminstone till slutet av 1500-talet (Curman & Lundberg 1935, s. 5 ff.; Lejon 2008, s. 77f.; 88).

Omfattande restaureringsarbeten och utgrävningar utfördes i Vreta i början av 1900-talet av Sigurd Curman och Erik Lundberg. I samband med dessa rekonstruerades klostergården med sin brunn och klostergången förseddes med pergolor. I sina rekonstruktionsplaner över klostret förlade Curman och Lundberg klosterträdgårdarna utanför klausuren, i klosterområdets nordöstra utkant). Om denna rekonstruktion är riktig innebär det att klostrets besökare leddes in till klostrets huvudingång genom trädgårdsanläggningen. Senare flyttades huvudingången till klostrets södra sida (Curman & Lundberg 1935, s. 13 ff.).

På den äldsta kartan över Vreta från år 1696 är trädgårdarna markerade norr och nordost om kyrkan (fig. 7). Den nordöstra trädgården (A) tillhörde då prästgården, medan de båda trädgårdarna markerade med 8 ägdes av friherrinnan Mörner på Stjärnorp. Söder om prästgårdens tomt har lantmätaren markerat en humlegård med små cirklar. Humlegården ligger intill det som tidigare varit klostrets kök, och med tanke på närheten till köket är det väl inte otänkbart att platsen tidigare fungerat som kålgård (fig. 8).

Fig. 7. Den äldsta kartan över Vreta kloster är från år 1696. Trädgårdarna låg då norr och nordost om kyrkan. Detalj ur LSA DI 30-35:1.

Fig. 8. På den äldsta kartan finns en humlegård markerad på denna plats. Klosters kök med källare syns till höger i bild. Foto Rikard Hedvall.

Kring trädgårdarna finns en röd linje på kartan som markerar de gråstensmurar som delvis ännu finns kvar. Enligt Curman och Lundberg uppfördes murarna under senare delen av medeltiden (Curman & Lundberg 1935, s. 14).

På storskifteskartan över Vreta kloster från år 1774 anges det område som motsvarar friherrinnan Mörners trädgårdar på den förra kartan, uttryckligen som den gamla klosterträdgården (LSA D130-3:1). Enligt lantmätaren var trädgården uppdelad i två delar. Den norra delen bestod av 'uppgiorde Kåhl och Kryddeland', medan den södra var planterad med fruktträd. Om denna indelning går tillbaka till klostertiden är givetvis omöjligt att uttala sig om, däremot är det mycket troligt att några av trädgårdsanläggningarna låg i denna del av klosterområdet. I den norra trädgården finns idag ett mindre bestånd av klosterliljor (muntlig uppgift Brita Olinder). Det är inte omöjligt att dessa, liksom de i Vadstena, har förökats från klosterträdgården, även om det är svårt att belägga med dagens kunskapsläge.

ASKEBY KLOSTER

Askeby ligger en dryg mil öster om Linköping, vid vägen mellan staden och Söderköping. Nunneklostret grundades någon gång under andra halvan av 1100-talet på en kungs- eller stormannagård. Liksom för Vretas vidkommande finns en diskussion om klostret redan från början tillhörde cisterciensorden, eller om det ursprungligen tillhörde benediktinerna. Det är först vid mitten av 1400-talet som det finns uppgifter om hur många nunnor som levde i Askeby: 20 stycken inklusive abbedissan. Dessutom fanns det sannolikt lek- eller arbetssystrar samt annan arbetskraft som ägnade sig åt hantverk och odling (Lejon 2008, s. 68 f.; 75 ff.; 88). De sista nunnorna lämnade Askeby 1529, då de flyttade till Vreta. Klostret eldhärjades år 1537 och därefter förföll hela anläggningen (Lejon 2008, s. 176 f.).

Idag är endast klosterkyrkan samt ett par grundmurar och en källare bevarad (fig. 9). Till skillnad från Vreta har endast mindre arkeologiska undersökningar utförts på platsen. Detta innebär att klostrets utformning till stora delar är okänd.

Mycket lite är känt om trädgårdsanläggningarna i Askeby, men genom nedteckningar från 1600-talet och äldre kartmaterial går det att få en någorlunda god uppfattning om trädgårdarnas placering. År 1667 lämnade kyrkoherden i Askeby, Abraham Ascanius, till Vitterhetsakademien en beskrivning av socknens antikviteter. Enligt kyrkoherden var klostrets fruktträdgård då nästan helt förstörd och brukades som åker. De enda träd som fortfarande bar frukt var några körsbärsträd, som då stod på den nyare delen av kyrkogården. En senare uppgift, från 1740, nämner att klosterträdgårdarna tidigare varit omfattande

Fig. 9. Klostergården i Askeby sedd från söder. I förgrunden syns en källare, möjligen har även klostrets kök legat i denna långa. Foto Rikard Hedvall.

Fig. 10. Den äldsta kartan över Askeby är från år 1698. Enligt lantmätaren låg klostrets trädgårdar söder om klosterbyggnaderna. Detalj av LSA D5-2:1.

och att de hade legat söder om klostret. I samma källa nämns även att klostret hade fyra brunnar och en fiskdamm (Karling 1931, s. 24 f.). Med hänvisning till samma källa som Karling, menar dock Lindblom att det fanns fyra djupa brunnar samt fem dammar vid Askeby (Lindblom 1930, s. 9).

Den äldsta kartan över Askeby är från år 1698 (fig. 10). På kartan syns kyrkan med kyrkogård och klockstapel. Söder om kyrkan har lantmätaren mar-

kerat ett par murar och antecknat 'Clåster'. Det är också här som de senaste årens arkeologiska undersökningar har visat att klostergården och korsgången har legat (Menander 2003, Konsmar 2005). Söder om klostergården finns en källare och i denna del kan klostrets kök ha legat. Sydväst och väster om denna långa finns två kålgårdar markerade på kartan. Söder om kyrkan och klostret, vid bokstaven C, har lantmätaren ritat in en åker. Enligt lantmätaren var denna åker tidigare klostrets trädgård. Denna uppgift stämmer väl överens med uppteckningarna från 1600- och 1700-talen.

Det finns ytterligare en karta över Askeby med intressant information om trädgårdsanläggningarna, storskifteskartan från år 1776 (fig. 11). På denna karta har lantmätaren ritat in fem dammar, troligen de som omnämndes på 1740-talet. Dammarna är väl synliga i terrängen idag och den som ligger närmast klosterområdet är fortfarande vattenförande. Lantmätaren som upprättade denna karta hade en annan uppfattning än sin äldre föregångare i frågan om var klostrets trädgårdar hade legat. Han angav istället att de hade legat väster om kyrkan, vid siffran 17. I åkern söder om kyrkan, vid siffran 18, noterade han att det fanns gamla lämningar från klostret. Uppgifterna är alltså motsägelsefulla och svåra att värdera. Troligen skulle undersökningar med markradar, i kombination med arkeologiska undersökningar bidra till att belysa frågan ytterligare.

ALVA STRA KLOSTER

Ruinerna efter Alvastra cistercienskloster ligger vid Omberg, inte långt från Vättern. Klostret grundades 1143, det var troligen kung Sverker och drottning Ulfhild som var initiativtagare och donerade marken. Klostret fanns kvar till 1529, då den siste abboten avsåg sig sin uppgift (Regner 2005, s. 20; 36).

Omfattande undersökningar av klostret utfördes under förra halvan av 1900-talet under ledning av Otto Frödin. Då undersöktes bland annat klostergården, som har legat norr om kyrkan. I södra delen av klostergården undersöktes en senmedeltida tvätthanläggning, klostrets enda källa till färskt vatten. Arkeologen Elisabet Regner har gått igenom och delvis omtolkat Frödins dokumentationsmaterial. I klostergården har hon uppmärksammat ett homogent kulturlager som lades ut över hela klostergården under 1300-talets första hälft. Detta har Regner tolkat som att det under denna period uppfördes en "örtagård", eller en "blomstrande trädgård" i klostergården (Regner 2005, s. 83 ff.; 107; 228).

Med utgångspunkt i dominikanbrodern Albertus Magnus texter kan en annan tolkning göras, nämligen att man vid denna tid anlade en gräsgård

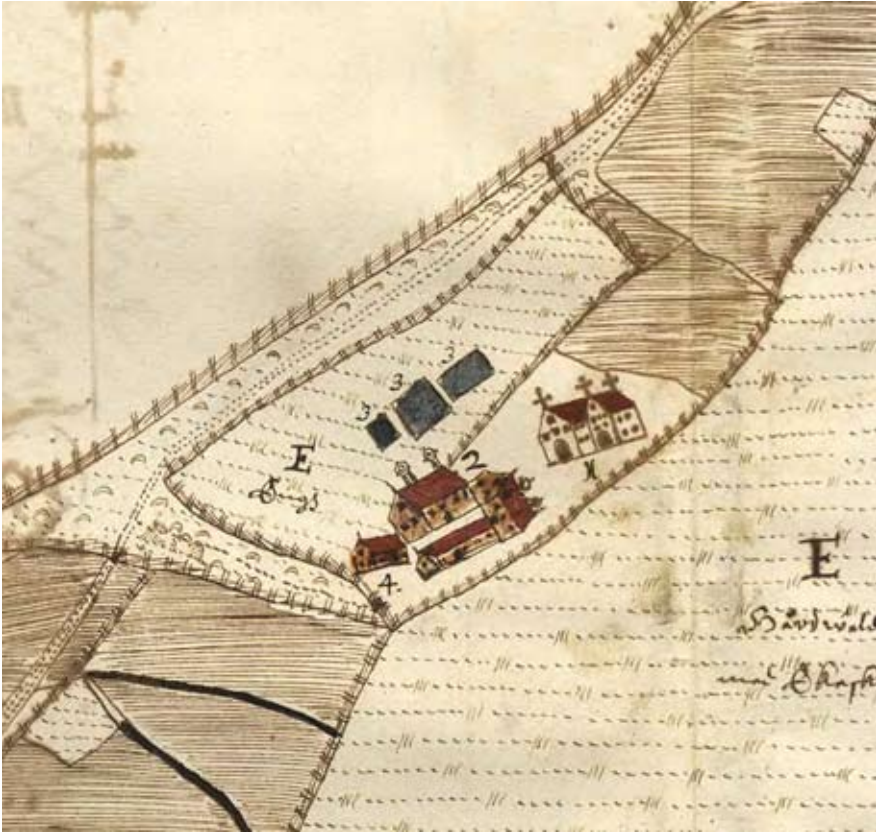

Fig. 12. Den äldsta kartan över Alvastra upprättades år 1640. På kartan syns klosterkyrkan till höger i bild. Detalj av LSA DI43-2: DI10:85-86.

pestskräp, en medeltida medicinalväxt, som kan ha spritts från munkarnas trädgård.

På en yngre karta, från år 1691, finns en stor trädgård markerad mellan dammarna och gården samt väster om gården (LSA DI43-2; DI13:14-15). År 1681 beskrevs denna trädgårdsanläggning utförligt och angavs då vara uppförd enligt ett ålderdomligt manér. Trädgården var då ungefär 5000 m² stor och omgärdad av ett plank. Den innehöll dels en fruktträdgård med ett hundratal äpple-, päron-, körsbärs- och plommonträd, dels en anläggning som var indelad i fem kvarter. Odlingskvarteren omgavs av vinbärs- och stickelbärsbuskar och innanför dessa växte bland annat rosor, mejram, lök och morötter. I ett av kvarteren odlades kål i sex odlingssängar (Karling 1931, s. 15 f.). Beskrivningen ger onekligen ett intryck av en medeltida trädgård och det är därför troligt att anläggningen har sitt ursprung i munkarnas klosterträdgård.

S:T OLOF I SKÄNNINGE

I Skänninge inrättades två dominikankonvent under 1200-talet: S:t Olofs brödrakonvent år 1237 och S:ta Ingridis konvent för kvinnor på 1270-talet. Brödrakonventet uppfördes i stadens östra utkant, men inga lämningar är synliga ovan mark idag (fig. 14). Under 2000-talet har mycket omfattande arkeologiska undersökningar utförts av Riksantikvarieämbetet i 1200-talsstaden Skänninge. I detta sammanhang är det de arkeobotaniska resultaten från dominikankonventet S:t Olof som är de mest intressanta.

Den arkeologiska undersökningen berörde endast en mindre del av konventsbyggnaderna. För att få en uppfattning om hela anläggningens utformning genomfördes en markradarundersökning, genom denna kunde hela anläggningens huvuddrag identifieras. Därigenom kunde de byggnadslämningar som undersöktes sättas in i ett större sammanhang. Resultaten visar att konventet under senare delen av medeltiden var en fyrårigad anläggning med kyrkan placerad i söder. Undersökningarna berörde stora delar av den västra längan med bland annat en källare och konventets kök (Menander & Tagesson 2005, s. 97 ff.).

Vid undersökningarna har systematiska makrofossilanalyser utförts av arkeobotanikern Jens Heimdahl. För fullständiga artlistor hänvisas till Heimdahls rapporter som kommer att publiceras 2010, som bilagor i Skänningeprojektets arkeologiska rapporter (Hedvall i manus b). Det fossila växtmaterialet kommer inte från själva odlingarna, utan proverna har framförallt tagits i golvlager i konventets kök samt i avfallslager utanför byggnaderna. Detta innebär att växtmaterialet framför allt visar vad som har konsumerats på platsen, även om det är fullt möjligt, till och med troligt, att merparten av växterna har odlats här.

I materialet finns en stor variation med olika spannmål, frukter, bär, grönsaker och matkryddor och kontexterna som proverna är tagna i har i huvudsak daterats till medeltidens senare hälft. I proverna som togs i kökets golv fanns makrofossil från ett stort antal kryddväxter, bland annat dill, gurkört, lavendel, mejram, vitsenap och timjan. Enligt Heimdahl är flera av dessa växter inte belagda i svenska arkeobotaniska material tidigare. Detta gäller bland annat gurkört, lavendel och timjan. I kökets golv samt i avfallslager utanför byggnaderna, fanns även en stor mängd olika grönsaker, frukter och bär. Bland dessa kan nämnas bondböna, rädisa, sallad, persilja, hallon och svarta vinbär (Heimdahl 2008a; Heimdahl 2008b).

Som redan nämnts var det inte bara vid konventet som det fanns ett intressant makrofossilmaterial. Detta visar att det inte bara var konventet som

hade en varierad konsumtion, och troligen även produktion, utan att detta även gällde stadens borgare.

AVSLUTNING

Den översiktliga genomgången av klostrens och konventens trädgårdar visar att kunskapen om de medeltida klosterträdgårdarna är begränsad, men att det finns en god forskningspotential i materialen. Genom att framöver även studera klostrens trädgårdar kan nya frågor och aspekter av klosterlivet belysas.

Trots det begränsade kunskapsläget går det att identifiera ett antal gemensamma drag beträffande de ovan presenterade trädgårdarnas utformning och innehåll. Flera klosterträdgårdar uppges ha varit inhägnade och både i Vadstena och i Vreta finns murar delvis bevarade. Från Vadstena finns även uppgifter om att porten till trädgården hölls låst. Trädgårdarna var med andra ord slutna rum.

Trädgårdarna har varit mycket stora och upptog en stor del av klosterområdet. Den bäst bevarade östgötska trädgården är munkarnas anläggning i Vadstena, som har varit uppskattningsvis mellan 15 000 och 20 000 m² stor. Det är egentligen inte förvånande att trädgården var så omfattande med tanke på att klostren och konventen var mycket stora hushåll. I Vadstenaklostret räknar man med en permanent befolkning på över 200 personer.

De äldre lantmäterikartorna, som numera är betydligt mer lättillgängliga än tidigare, har visat sig innehålla värdefull information om äldre trädgårdar. Kartorna kan bland annat innehålla information kring trädgårdarnas placering och storlek. Tillsammans med systematiska genomgångar av det skriftliga källmaterialet kan även dessa bidra till att öka kunskapen om klostrens trädgårdar.

Med utgångspunkt i äldre kartmaterial, och i äldre skriftliga källor, kan vi få en allmän uppfattning om var inom klosterområdet de tre cistercienserklostrens trädgårdar har legat. Det är här intressant att notera att de inte har placerats på samma ställen i förhållande till klosterbyggnaderna. I Vreta har trädgårdarna sannolikt legat norr om kyrkan, i Alvastra verkar de huvudsakligen ha legat väster om kyrkan medan trädgårdarna i Askeby har legat i söder, och möjligen även väster om kyrkan. De olika placeringarna av trädgårdsanläggningarna kan bero på den lokala topografin, men även på att det redan fanns trädgårdar på platsen när klostren uppfördes. Alla tre klostren har sannolikt uppförts på äldre kungs- eller stormannagårdar.

Trädgårdarna innehöll flera olika delar, mycket talar för att samtliga kloster och konvent hade fruktträdgårdar, kålgårdar och örtagårdar. I de kloster där

arkeologiska undersökningar har utförts har det också funnits en klostergård med en brunn eller tvättanläggning. I flera av trädgårdarna har det också funnits större dammar, som troligen användes som förvaringsplats för fisk.

Kunskapen om vad som odlats i de östgötska klosterträdgårdarna är fortfarande mycket knapphändig, även om det finns enstaka uppgifter i det skriftliga källmaterialet. De senaste årens intressanta resultat från arkeobotaniska analyser i S:t Olofs konvent i Skänninge, visar att det finns stor potential med denna metod. Framöver kan metoden, som kan kombineras med växtinventeringar på platsen, bidra till en helt ny kunskap kring vad som odlades i klostrens trädgårdar.

Inför kommande studier av klosterträdgårdarna är det nödvändigt att ha ett uttalat tvärvetenskapligt perspektiv. Flera av klostren undersöktes i början av 1900-talet och sedan dess har ett stort antal nya arkeologiska metoder utvecklats. De senaste årens undersökningar i städerna har visat att arkeologin kan bidra med helt ny kunskap om de medeltida trädgårdarna. Även andra vetenskaper och metoder, som allt oftare knyts till arkeologiska undersökningar - markradarprospektering, makrofossil- och pollenanalyser - kommer framöver att ge ny och värdefull kunskap om den medeltida trädgårdsodlingen.

Ett stort tack riktas till Helge Ax:son Johnsons Stiftelse och Claes och Greta Lagerfelts Stiftelse, som genom ekonomiska bidrag gjort det möjligt för mig att fördjupa mig i klostrens trädgårdar och skriva denna artikel.

REFERENSER

ARKIV

Lantmäteristyrelsens arkiv (LSA), www.lantmateriet.se

ONLINE (URL)

SDHK. Svenskt diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbrev (RA):
<http://www.statensarkiv.se/sdhk>

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

Andersson, Iwar. 1972. *Vadstena gård och kloster*. Stockholm

Blennow, Anna-Maria. 2002. *Europas trädgårdar från antiken till nutiden*. Lund.

Dunér, Sten. 2002. Trädgården som en återspeglings av Gud. Medeltidens jordiska och himmelska trädgårdar. I: *Pilgrimsvägar och vallfartskonst. Studier tillägnade Jan Svandberg*. s. 239–262. Stockholm.

Curman, Sigurd & Lundberg, Erik. 1935. *Östergötland. Bd 2. Vreta klosters kyrka*. Sveriges kyrkor 43. Stockholm.

Eekbom, Johan. 1979. *Beskrivning över 1705 års karta över Vadstena*. Vadstena.

Hedvall, Rikard. 2002. Bebyggelse i staden. I: Hedvall, R. (Red.). *Arkeologi i Vadstena. Nya resultat med utgångspunkt i undersökningarna i stadsdelen Sanden*. s. 16–65. RAÄ, Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 46. Linköping.

Fritz, Birgitta. 2000a. Klostret byggs och staden växer fram. I: Söderström, G. (Red.). *600 år i Vadstena. Vadstenas historia från äldsta tid till år 2000*. s. 70–85. Vadstena.

Fritz, Birgitta. 2000b. Klostret. I: Söderström, G. (Red.). *600 år i Vadstena. Vadstenas historia från äldsta tid till år 2000*. s. 86–109. Vadstena.

Hansson, Marie & Hansson, Björn. 2002. *Köksträdgårdens historia*. Lund.

Harvey, John. 1981. *Medieval Gardens*. London.

Hedvall, Rikard. m. fl. (Red.) i manus, a. *Borgare, bröder och bönder. Nya perspektiv på Skänninges äldre historia*. RAÄ, Avdelningen för arkeologiska undersökningar.

Hedvall, Rikard. m. fl. (Red.) i manus, b. *Basrapport Skänningeprojektet*. RAÄ, UV Öst rapport.

Heimdahl, Jens. 2008a. Makroskopisk analys av jordprover från S:t Olofs konvent, Skänninge. I: Hedvall, R. m. fl. (Red.) i manus. *Basrapport Skänningeprojektet*. RAÄ, UV Öst rapport.

Heimdahl, Jens. 2008b. Makroskopisk analys av jordprover från Dyhagen, Skänninge. I: Hedvall, R. m. fl. (Red.) i manus. *Basrapport Skänningeprojektet*. RAÄ, UV Öst rapport.

Heimdahl, Jens. 2008c. Makroskopisk analys av jordprover från Vistenagatan- Linköpingsgatan, Skänninge. Hedvall, R. m. fl. (Red.) i manus. *Basrapport Skänningeprojektet*. RAÄ, UV Öst rapport.

Holmström, Marie & Tollin, Clas. 1994. *Det medeltida Alvastra*. Svenska kulturminnen 57. Stockholm.

Karling, Sten. 1931. *Trädgårdskonstens historia i Sverige intill le Nötrestilens genombrott*. Stockholm.

Karlsson Strese, Else-Marie. 2008. Humlegårdar på kartor, växter i naturen. I: Hög-lund, Mats. (Red.). *1600-talets jordbrukslandskap. En introduktion till de äldre geometriska kartorna*. Skrifter utgivna av Riksarkivet 29. Stockholm.

Konsmar, Annika. 2005. *Visualisering av Askeby kloster*. RAÄ rapport. UV Öst 2005:44. Linköping.

- Landsberg, Sylvia. 1997. *The Medieval Garden*. London.
- Larsson, Inger. 2009. *Millefolium, rölika och näsegräs. Medeltidens svenska växtvärld i lärd tradition*. Stockholm.
- Lejon, Kjell. O. 2008. *Askeby kloster – om klostertid och klosterliv*. Linköping.
- Lindblom, Andreas. 1921. *Bankekindes härad I. Östergötland Band I häfte 1*. Sveriges kyrkor. Stockholm.
- Lindeblad, Karin. 2006. Den gröna staden. I: Larsson, S. (Red.) *Nya stadsarkeologiska horisonter*, s. 301–316. Stockholm.
- Kjellberg, Sven T. & Lundberg, Erik. 1970. Skänninges medeltida topografi. I: Lindahl, A. (Red.) *Skänninge stads historia*, s. 50–62. Skänninge.
- Malmsten, Karl. 1942. Klosterbrygd i Vadstena. I: *Klosterbrygd i Vadstena*, s. 2–51. Vadstena.
- Menander, Hanna. 2003. *Tre kyrkor och ett kloster i centrala Östergötland*. RAÄ rapport. UV Öst 2003:34. Linköping.
- Menander, Hanna & Tagesson, Göran. 2005. Monastisk kultur i urban miljö – ett arkeologiskt perspektiv på östgötsk klosterforskning. I: Lejon, K. O. (Red.) *Medeltida internationella influenser. Några uttryck för en framväxande östgötsk delaktighet i den västeuropeiska kultursfären*, s. 84–117. Linköping.
- Regner, Elisabet. 2005. *Den reformerade världen. Monastisk och materiell kultur i Alvastra från medeltid till modern tid*. Stockholm.
- Stobaeus, Per. 2005. Biskop Hans Brask – både patriotisk och internationell. I: Lejon, K. O. (Red.) *Medeltida internationella influenser. Några uttryck för en framväxande östgötsk delaktighet i den västeuropeiska kultursfären*. s. 168–313. Linköping.
- Sylvén, Nils. 1919. Vadstena klosterträdgård. *Sveriges natur* 1919, s. 87–96.
- Tollin, Clas. 2005a. Klostren och trädgårdarna. I: Tunón, H. et al. (Red.) *Människan och floran*, s. 304–305. Etnobiologi i Sverige 2.
- Tollin, Clas. 2005b. Medeltida grönsaksodling. I: Tunón, H. et al. (Red.) *Människan och floran*, s. 306–309. Etnobiologi i Sverige 2.
- Öye, Ingvild. 1998. *Middelalderebyens agrare trekk*. Bergen.

MUNTLIG UPPGIFT

Brita Olinder, Nya Klockaregården, Vreta kloster

